

1. ÚVOD

1.1 LEXIKON A GRAMATIKA

Srovnáme-li i jen zběžně jazyky nepříbuzné a typologicky vzdálenější, třeba češtinu a čínštinu, všimneme si hned značného rozdílu mezi tím, čemu se tradičně říká lexikon (slovník) a gramatika (mluvnice), a to především v tom smyslu, že se tu pomyslná hranice mezi obojím vede jinak a jinde a taky různě zřetelně. Jakkoliv takovéto dělení nedílného celku jazyka na dvě části už dávno odmítal F. de Saussure, územ, většinou pedagogickým, ale i z pohodlnosti, se toto dělení vžilo a většinou se používá. Až nedávno pohledy na jazyk z hlediska velkých korpusů, které tu žádné ostré hranice nevidí a pracují v důsledku povahy dat s pojetím škály, znovu a na neoddiskutovatelných faktech potvrzují, že de Saussure měl pravdu a že jde o kontinuum, na jehož jednom konci jsou výraznější, ne však primární pravidla gramatická, a na jeho druhém konci naopak převažují pravidla sémantická, projevující se hlavně ve specifické kolokabilitě lexémů; význam je jako korelát formy však celému kontinuu nutně společný (srov. např. i Halliday, Sinclair aj.). Tradiční dichotomní pohled je tedy spíše umělý; v něm se pak obojí, lexikon a gramatika, chápou jako sobě komplementární, jakkoliv se i přesto někdy poukazuje na to, že většina gramatiky je už obsažena v lexikonu (např. Hudson ve své lexikální gramatice, Hudson 1984).

Pokud však přesto pracovní distinkci lexikon-gramatika přijmeme a chceme-li hledat rozdíly mezi oběma konci na škále, jejíž povaha a podoba je, jak je naznačeno výše, závislá na typu jazyka, lze aspoň orientačně poukázat na dva obecné rysy. *Kvantitativně* tvoří lexikon 99,9 % všech formálních jazykových jednotek (gramatika kromě koncovek skoro žádné své vlastní prostředky nemá, resp. i tzv. gramatická slova zůstávají slovy a součásti lexikonu). Tento rys se v češtině poměrně jasně promítá také do povahy lexikálních tříd, resp. *paradigmat*: formální třídy gramatické, tj. všechny nelexikální (morfologické, zvláště flektivní), a některé lexikální (některá gramatická slova) jsou co do počtu relativně malé a uzavřené (tj. zdánlivě nerostou), zatímco třídy lexikální bývají početně velké a obvykle (ne však vždy) jsou i otevřené. Druhý rozdíl lze vidět na povaze jazykových pravidel, která jsou pro celý jazyk vždy napřed primárně *sémantická* (jejich nedodržením žádoucí komunikace nenastane) a až pak a sekundárně *gramatická*, navrstvovaná na tvary a kombinace vytvořené napřed podle pravidel sémantických, popř. pragmatických. Jazyk bez gramatiky a jejích pravidel může díky prosté juxtapozici a časovému sledu lexémů docela dobře fungovat (jak ukazují jazyky pidgin, srov. českou napodobeninu bez gramatiky např. v *Já vrátit ten klíč ten paní zítra*), jazyk bez dodržení pravidel sémantických nikoliv. Pravidla sémantická, implicitně říkající uživatelům, jak lexémy užívat v kombinacích (tj. co s čím lze kombinovat), mají sama povahu škálovitou (s typickým jádrem úzu), mající na periferii povahu zpravidla rozostřenou a málokdy ostrou, a umožňují proto určitou variabilitu (někdy tu lze tedy mluvit o jejich fakultativní povaze). Na druhé straně jsou pravidla gramatická nekompromisně pevná, obligatorní, obvykle neměnná a bez větší variability. Někdy se také tento druhý rozdíl stručně a zjednodušeně vystihuje jako rozdíl mezi individuálním (spíše lexikálním)

a obecným (spíše gramatickým), daným nestejnou mírou abstrakce, na niž jsou založena, jakkoliv místo one abstrakce v celku jazyka nebývá zcela jasné.

Na daný rozdíl také jako by ukazovala existence dvou typů slov, autosémantik a synsémantik, jakkoliv rozdíly mezi nimi ani uvnitř jednoho jazyka nejsou zcela jasné a jejich obecná povaha a podoba je zcela neztělná. Srovnáváme-li jazyky typologicky vzdálené. V češtině je díky její flektivní povaze jejich povaha poměrně jasná, jinde ale oba typy mohou i zásadním způsobem splývat.

1.2 LEXIKON A JEHO POVAHA

Na povahu a složení lexikonu můžeme v obecném přehledu pohlížet především ze sedmi základních aspektu.

(1) *Složením* je lexikon vytvářen lexémy majícími denotáty, tj. apelativy (obecnými názvy, *stůl, řeka, láska, běžet, žít*), či lexémy, které denotáty nemají, tj. propria (názvy vlastními, *Vltava, Praha, Skotsko, Masaryk*, též onymy). Rozdíl mezi nimi jazyky obvykle jasně signalizují, závisí to mj. i na užití abecedě (latinka užívá pro propria obvykle první velká písmena). Nejasné jsou však hranice propria, jdeme-li za hranice jejich výsostné domény, tj. substantiva, kdy se pak lze i ptát, zda jsou slova *Čapkin, londýnský, český, čapkovský* aj. ještě aspoň zčásti propria, či nejsou. Základní dělení propria (nikoliv však jediné) je na antroponyma a toponyma (kdy se jejich příslušné disciplíny také označují jako antroponomastika a toponomastika, souhrnně onomastika). Součástí apelativ jsou pochopitelně jak autosémantika, tak obecně i celý lexikon a prostředky gramatické uvažované výše. Apelativa i propria jsou vedle dalšího (zvláště pravidel zmíněných výše) lexémy ustálené a vytvářejí tak hlavní část jazykového systému (*langue*); pokud se lexém objeví v textu, komunikaci či obecněji v užití, stává se pak součástí proměnlivé a neustálené mluvy (*parole*, o ní viz zčásti ještě dál). Je samozřejmé, že součástí lexikonu jsou všechny variety jazyka (nejen donedávna absolutizovaná varieta spisovná), i když je kvůli homogenním výsledkům vhodné k jejich zkoumání často přistoupit dílčím, resp. odlišným způsobem.

(2) *Procesuálně, podle směru sledovaného vztahu mezi formou lexému a jeho významem* se celý lexikon dá nahlížet onomaziologicky (s východiskem ve významu), nebo sémaziologicky (s východiskem ve formě), schematicky tedy (*sémaziologie*) *forma* ↔ *význam* (*onomaziologie*). Při běžné analýze textů, kdy se ptáme na přesný význam tvaru slova apod., je nejčastější přístup sémaziologický, který se vlastně uplatňuje i při četbě cizojazyčných textů, resp. jistě dešifraci (kdy se také ptáme, *co to které slovo znamená*). Obrácený přístup, kdy pro zvolený výchozí význam hledáme odpovídající, resp. optimální formu (např. při volbě synonyma či hledání slova při studiu cizího jazyka, srov. typickou otázku typu *Jak se řekne auto švédsky?*), se užívá také, jakkoliv pro jiné účely, tj. všude tam, kde přiřazujeme formu výchozímu významu, nebo když specificky pojmenováváme věc, člověka apod.; každý lexém pak je takto nominací (pojmenováním). Typicky tento postup od významu k formě vede v oblasti teoretické i praktické mj. k postulování existence tezauru aj.

(3) Z hlediska *vztahu teorie a praxe* nazíráme lexikon jako primárně studovaný teoreticky v lexikologii, od níž se může a má odvíjet praktická a aplikativní lexikografie čili slovníkářství, resp. tvorba a popis slovníku konkrétního jazyka. Souvztažnost obojího však není ani jednostranná, ani přímočará. Ve skutečnosti se mnoho poznatků původně praktických, vynucených slovníkovou deskripcí, později stává i součástí lexikologické teorie. Pohledů na souvztažnost obojího je však více, např. tradice anglická o termínu *lexikologie* zpravidla neuvažuje a užívá se tu jen *lexikografie*. Aplikaci lexikografických je obecně tolik, kolik jich vyvolá praktická potřeba a vzhledem k nákladnosti lexikografických projektů i realně možnosti.

(4) Z hlediska *rozsahu sledovaných lexikálních dat a šíře spektra jejich uživatelů* se lexikon dělí především na lexikon obecný a na terminologický, resp. krátce terminologii. Stranou tak zůstává lexikon nářeční (dialektový), který svou povahou má bližší k lexikonu obecnému, najdou se v něm ale i některé termíny. Terminologie je obecně úhrn všech terminů všech oborů a speciálních oblastí, s níž pracují téměř výlučně jen specialisté, vědci různých oborů, zatímco lexikon obecný je ta část lexikonu, kterou zná a používá většina mluvčích daného jazyka. Běžný pohled na jazyk, i u lingvistů, považuje mylně za nejrozsáhlejší část lexikonu jeho obecnou část, a to proto, že i v ní jsou některé termíny, zpravidla však už oslabené, obsaženy, jsou součástí školních učebnic apod. Ve skutečnosti platí pro obojí nutně škálovitý pohled: zatímco žádný obecný lexikon společný pro všechny uživatele neexistuje, existují jen jeho různé výběry a úhrny podle cíle a úrovně vzdělání (měřitelný je co do svého složení v podstatě jen jazyk individua, idiolekt, který je u každého člověk však také jiný), celou terminologii, jen odhadovanou na mnoho milionů lexémů, nezná nikdo a odborník určitého oboru zpravidla užívá stejně jen tu svou, a to obvykle jen její část. Mýtus bohatství jazyka, které se dá spočítat, je tedy (i kvůli proměnlivosti jazyka jako živého vyvíjejícího se organismu) nepodložený a jde u něj o populární nedorozumění: proto i otázku znalosti jazyka, jde-li o znalost jazyka úplnou, je třeba odpovědět záporně: jazyk jako celek nezná nikdo a ani nemůže. Zásadní rozdíl mezi obecným, nespecializovaným slovníkem a slovníkem specializovaným, a tedy terminologií je však v povaze lexému a jejich významu. Oproti lexémům obecného jazyka mají termíny nutně každý svou exaktní definici (definici encyklopedickou) a jejich platnost je v tomto smyslu závazná a neměnná.

Druhým protikladem k obecnému lexikonu jsou dialekty (nářečí), tedy variety obecného lexikonu, které se s ním různě překrývají modifikovanými podobami lexémů anebo podobami alternativními, samostatnými. Protože se jako svébytné systémy studují zvláště, je i pozornost jim věnovaná v úvahách o obecném lexikonu malá. Dialekty jsou však lexikálně zajímavé ještě jinak, přes hranice národních států, protože často představují (dnes z politických důvodů méně než v minulosti) s dialekty v sousedních zemích a jazycích jedno kontinuum a vzpírají se tak představě národního jazyka a své výlučné příslušnosti k němu.

(5) Z hlediska *vztahu k (fiktivní či skutečné) realitě*, tj. k tomu, co zastupuje, je každý lexém znak. Typů znaků je víc druhů, podle toho, jak svůj objekt daný lexém označuje a jaký má k němu vztah: může na něj především různým způsobem *ukazovat* – a pak je indexem (zvláště pronomina a propria), nebo ho nějak *napodobovat* – a pak je ikonem (jen onomatopoeia), anebo jasný vztah ke svému objektu nemá žádný – a pak je symbo-

lem (většina lexémů). Většinovou povahu lexémů jako symbolů členi uvnitř formální a sémantické souvztažnosti, dané zvláště derivací a kolokabilitou.

(6) Každý lexém se nutně uplatňuje v textu v kombinaci s jinými. Z hlediska *kombinatorického*, které si všimá toho, že podle pravidel sémantických a gramatických (viz výše) vznikají kombinace jednak neustalene a jednak ustálené, ale především kombinace pravidelné a nepravidelné (anomální), se pak lexémy a viceslovná pojmenování také dělí na kombinatoricky pravidelné a anomální (nepravidelné). K těm prvním, v nichž platí pravidla obojí, patří běžné kombinace textové i systémové (např. ustálené termíny), k těm druhým patří kombinace, kde pravidla nějak absentují, neplatí: v textu jde zvláště o kombinace metaforické, v systému o frazémy a idiomy (oblasti, které je studují, jsou frazeologie a idiomatika).

(7) Z hlediska *časové povahy* lexémů, tj. jejich vztahu k době svého užití, popř. vzniku, je většina obecných lexémů (ne však terminů) nutně synchronní, tj. je pro uživatele živá a užívaná. Nicméně každý jazyk má i svou historii, minulost, kdy existovaly lexémy jiné (formou a v významem) a jsou pro dnešního uživatele už diachronní, resp. historicky příznakové a součástí už jiného jazyka, jakkoliv se třeba jednalo formálně stále o češtinu či angličtinu apod. Souvztažnost těch dnešních a minulých lexémů (pokud se dochovala aspoň zčásti jejich forma společná přes větší či menší časové rozpětí) je však individuálně různá. Vedle diachronie (tj. „přesčasovosti“, resp. „napříččasovosti“ vývoje jazyka ve všech dobách) nás může zajímat i absolutní začátek slova v daném jazyce a pak mluvíme o jeho etymologii. Tento poslední, sedmý aspekt k ostatním však patří jen okrajově, protože se netýká už jen jazyka jediného, tj. např. dnešní češtiny. S tou má však vztah časového sousedství, popř. překrývání, protože v každém jazyce, resp. v každé jeho momentální vývojové podobě nacházíme vždy nějaké prvky či zbytky diachronní také: v případě vztahu k minulosti mluvíme v lexikonu o archaismech, v případě vztahu k budoucnosti mluvíme obecně o neologismech apod.